

DIRK VAN DER MEULEN

Restauratie van majolica-tableaus bij Tichelaar in Makkum

'Het beeld completeren zonder de geschiedenis te vervalsen'

Majolica-tegels en -(sier) aardewerk worden in het Friese Makkum, bij Tichelaars Koninklijke Makkumer Aardewerk- en Tegelfabriek BV, nog dagelijks met de hand gemaakt. Het bedrijf ontwikkelde vanuit die eeuwenoude techniek ook een eigen restauratie-filosofie: het beeld completeren zonder geschiedvervalsing. Met de wijdvermaarde 'glazuur-o-theek' als bron van alle kennis over majolica en het bedrijfslaboratorium als restauratie-atelier.

In de hal, tegen een stelling met talloze mallen voor sier- en gebruiks aardewerk, staat een groot tegeltableau met jachttafelen. Hier en daar vertoont het nog gaten. 'Ons stokpaardje', zegt Jan Lieverdink in het voorbijgaan. Later tijdens ons bezoek zal duidelijk worden waarom. Lieverdink is hoofd laboratorium bij Tichelaars Koninklijke Makkumer Aardewerk- en Tegelfabriek BV, maar die functie behelst duidelijk meer dan glazuur- en kleicontroles voor de lopende productie. Hij is bovendien de man achter de restauratie-afdeling van het bedrijf.

Restauratie is hier – hoe gek het ook klinkt – in hoofdzaak laboratoriumwerk, namelijk het herontwikkelen van oude keramische technieken. Daarbij komt het er op aan de juiste kleur en tint in het tinglazuur te vinden bij een juiste ovenafstelling. Kleur- en massaproeven behoorden al tot het dagelijks werk, restauratie is daarvan een verlengstuk. Het resultaat onderscheidt zich niet als namaak, noch als museale opvulling, zo probeert Lieverdink ons met nadruk duidelijk te maken. Wat bij Tichelaar de deur uitgaat is niets meer en niets minder dan een nieuw origineel.

Schildersstijlen

Eind jaren '60, begin '70 is bij Tichelaar voor het eerst sprake van restauratie. Lieverdink nuancerend: 'Maar dan wel restauratie tussen aanhalingstekens. Een tegeltje hier, een tegeltje daar... Vaak om kleine majolica-tableaus weer in de oorspronkelijke staat te herstellen.' Van lieverlee groeit die activiteit. Het bedrijf leidt één van de eigen schilders, Giovanni Andriol, op tot keramisch restaurateur. Andriol maakt zich van 1980 af allerlei schildersstijlen en restauratietechnieken eigen. Behalve majolica pakt hij ook bijvoorbeeld de restauratie van ongeglaazuurd terracotta tegelwerk aan.

De restauratie-afdeling raakt betrokken bij omvangrijke restauraties in Nederland (Markiezenhof Bergen op Zoom, paleis Het Loo), maar vooral ook in het land van onze oosterburen. Tegelrestauratie in de Speisenzaal van Schloss Augustusburg, de residentie van de Duitse regering in Brühl onder Keulen, is eind jaren '70 voor de restaurateurs van Tichelaar de eerste grote klus. Later gevolgd door een restauratie-opdracht voor de kerk in Oberpleis, de Propstei St. Pankratius.

Bij graafwerkzaamheden voor de aanleg

van vloerverwarming in die kerk stuitte men op vier fraaie tegelvloeren. Het werk werd onmiddellijk gestaakt en de Landesconservator van Nordrhein-Westfalen greep terug op zijn eerdere contacten met Tichelaar. Met een paar monsters toog hij naar Makkum.

Lieverdink: 'Wat ons ook maar voorhanden komt moeten wij in principe kunnen restaureren, dus laat ze maar komen. Daarom accepteerden we ook de Duitse opdracht. Maar die klus zal ik nooit meer vergeten.' In drie jaar tijd leverde Tichelaar maar liefst 1120 verschillende tegeltjes voor Oberpleis. 'Een tekening is het enige wat je in handen hebt. Wij zijn begonnen met een ruimte te zoeken waar we de vloer op ware grootte konden uitlegen. Het basismateriaal was een roodbakende klei, maar het vereiste een kleine ontdekkingsreis voor we klei konden maken van dezelfde samenstelling.

Voor ieder tegeltje is vervolgens een mal gemaakt, tien procent groter dan het oorspronkelijke, vanwege het krimpeffect bij verhitting in de oven. We stonden bovendien voor de taak om elke replica hetzelfde levendige karakter mee te geven. Daarvoor brachten we een engobelaag aan, een sliblaag volgens precies dezelfde techniek als vroeger werd toegepast. Het

enige verschil is dat wij gebruik maakten van drie kleuren in plaats van één. Maar dat heeft alles te maken met de oventechnieken die tegenwoordig zo goed beheersbaar zijn, dat met één kleur het karakter van de tegels eentonig zou worden.'

'Cultuurhistorische armoe'

De operatie Oberpleis slaagde tot grote tevredenheid van de opdrachtgevers. Het ligt voor de hand dat na zoveel voorbereidend werk het fraaie eindresultaat een enorme voldoening gaf. Zo'n ervaring staat dan bijna haaks op de mentaliteit die lang in de Nederlandse bouwwereld heeft geheerst, waarbij een architect al gauw zei: 'Zulke tegels zijn toch nergens te koop, gooi er maar een andere vloer in.' 'Cultuurhistorische armoe', noemt Lieverdink dat. 'In Duitsland heb je een bewustere mentaliteit. Daar gaat men eerst alle mogelijkheden af. Tichelaar heeft zich daar de laatste tientallen jaren telkens voor ingezet.'

In eigen land trokken restaurateurs overigens ook volop profijt van keramische restauraties in bijvoorbeeld West-Duitsland. Zo was Tichelaar rond 1980 betrokken bij de restauratie van Slot Nordkirchen. Toen een paar jaar later iemand van de Rijksdienst Monumentenzorg met zijn laatste restje hoop en een tas vol tegelbrokstukken uit Het Loo in Makkum verzeld raakte, wist Lieverdink zich ineens weer 'Nordkirchen' te herinneren. 'Die man viel zowat van z'n stoel achterover, zo verbaasd was hij toen ik hier uit een kast een hele stapel proeven opdreepte van dezelfde tegels die hij zocht...'

Die keer vielen de kosten voor research en ontwikkeling dus mee, maar dat het vaak anders is laat zich uit het voorgaande wel raden.

Over de vraag of tegelrestauratie dan niet erg duur is, moet Lieverdink even nadenken voor hij wat minzaam glimlachend antwoordt: 'De afdeling restauratie werkt kostendekkend...' Het bedrijf houdt zich nog dagelijks bezig met het handmatig produceren van majolica-tegels en -gebruiks aardewerk.

Restauratiewerk gaat in datzelfde stramen mee en alleen daardoor kan het uit. Tegels die vroeger seriematig en (bijna) machinaal werden vervaardigd, zijn nu vaak noodgedwongen door kleine aantallen ook een kwestie van handwerk. 'Je bent in het restauratieproces voortdurend bezig met herontdekken', merkt Jan Lieverdink op. Zijn ontdekkingen houdt hij nauwgezet bij in de eigen 'glazuur-otheek', om niet te vervallen in dezelfde fout als veel vroegere tegelbakkers die niets noteerden om zo hun receptuur angstvallig geheim te houden.

Drie scènes uit het grote tegeltableau van Tempesta in de hal bij Tichelaar. 'Ons stokpaardje', zegt Jan Lieverdink. Tegel voor tegel wordt het nu gerestaureerd waarbij foto's van de oorspronkelijke etsen van Tempesta uit het Londense Royal Albert Museum opnieuw als voorbeeld dienen (foto's Tichelaar, Makkum).

Majolica

Majolica of faïence is een keramische techniek, waarbij 'plaatselijke' klei (tegels of gebruiksvoorwerpen) wordt bedekt met een ondoorzichtige witte tinglazuur, daarna gedecoreerd in blauw of in kleur en dat alles bij 1000 °C samengebakken tot een mooi, brijant geheel. De volksbenaming 'Delfts blauw' voor majolica doet de 'gleibakkers' en plateelbakkerijen buiten Delft nogal eens tekort. Tichelaar borduurt in het Friese Makkum namelijk ook al eeuwenlang voort op die techniek en exporteerde op grote schaal tinglazuuraardewerk en tegels naar Noord-Duitsland en Skandinavië.

Het Makkumer bedrijf – in Nederland inmiddels het enige in z'n soort en nog steeds gevestigd op de oorspronkelijke locatie aan de zuidkant van de Grote Zijroede – wordt vanaf 1676 in rechte lijn geleid door *Freerck Jans* en diens mannelijke nazaten. Deze *Freerck Jans* noemde zich *Tichelaar* – volgens *Van Dale*: 'arbeider aan een steenfabriek die de klei of de gevormde stenen bewerkt, vóór zij in de

oven komen'. Niet onwaarschijnlijk is dat het bedrijf ook al in 1593 bestond. Hoe dan ook, in 1960 werd in Makkum het driehonderdjarig bestaan van de aardewerffabriek van de familie Tichelaar gevierd met de jubileumtentoonstelling 'Wat Friese gleiers bakten'.

Uit een herdruk van twee studies over Friese majolica door *Nanne Ottema* (1874-1955), opgenomen in 'Fries tinglazuur aardewerk' door *Pieter Jan Tichelaar* (Leeuwarden, Fries Museum, 1982), kunnen we ons een beeld vormen van achttiende en negentiende eeuwse productie van de Makkumer aardewerffabriek.

In 1719 werden 27 ovens afgestookt, waarin 249.170 tegels en 2184 dozijn of 26.208 stuks schotelgoed van verschillende afmetingen;
in 1762: 33 ovens, waarin 340.854 tegels en 32.980 schotels;
in 1776: 35 ovens, waarin 417.980 tegels en 36.402 schotels;
in 1794: 39 ovens, waarin 218.287 tegels en 44.159 schotels;
in 1803: 44 ovens, waarin 457.422 tegels en 39.234 schotels;
in 1820: 39 ovens, waarin 365.130 tegels en 52.688 schotels.

De van oorsprong Middenoosterse majolica (1000-600 voor Chr.) werd als een soort namaakporselein door de *Moren* via het eiland *Majorca*, Noord-Italië naar de toenmalige zuidelijke Nederlanden (*Antwerpen*) overgebracht. In de zestiende eeuw heeft de techniek ook in het noorden een ruimere verspreiding gekregen. Vergelijkbare keramische technieken waren er eenvoudig niet. Tot omstreeks 1850-1860, toen door ontwikkelingen in Engeland de keramische industrie in heel Europa in een ware stroomversnelling terecht kwam. Iedereen stapte in die tijd prompt van majolica over op andere procédés, zelfs de *Porcelayne Fles*. Maar *Tichelaar* bleef eigenwijs vasthouden aan de aloude majolicatechniek en nog steeds is dat de basis van het huidige Makkumer aardewerk.

Tegel-freaks

Het is dus helemaal niet vreemd dat men in Makkum meestal wel een antwoord heeft op incidentele vragen over restauratie van majolica-tableaus. Vanuit die toegepaste 'know-how' ontwikkelde zich een restauratiefilosofie, die volgens Jan Lieverdink duidelijk afwijkt van 'het museale'. Lieverdink: 'Zo'n tegeltableau is voor ons een plaatje om naar te kijken. Wanneer daaruit een stuk ontbreekt is het plaatje niet meer compleet. Wat je daar bijmaakt moet perfect passen, vinden wij. Maar anderen zeggen: als je iets museaal restaureert, dan hoort dat niet zo; zo'n restauratie moet je kunnen zien en het zijn dan ook vaak de witte vlekken in een tableau.'

De restauratie-afdeling krijgt veel verzoeken van particulieren; Lieverdink spreekt in dat verband vleiend van 'tegel-freaks'. Niet elk tableau is het waard om gerestaureerd te worden. Lieverdink waagt zich niet gauw aan taxaties van de werkelijke waarde; de emotionele binding die mensen hebben met een bepaald tableau geeft vaak de doorslag. Als iemand er jarenlang sparen voor over heeft om een tableau met de afbeelding van *Jesus*

aan het kruis weer 'voeten' te geven, dwingt dat op z'n minst respect af, vindt hij. 'In principe kan alles, maar sommige restauraties worden gewoon te duur. Een vraag voor ons is dan: hoe ligt 't emotioneel bij de mensen.'

Geen namaak

Hij bestrijdt overigens dat wat de restaurateur bij Tichelaar aflevert namaak is. 'Wij maken gebruik van precies dezelfde techniek als de oorspronkelijke maker. Het is de eigen techniek die je tot in de puntjes beheerst. Je kiest de passende tint en de juiste ovenafstelling. Soms zijn daar vijftig tot zestig proefjes voor nodig, maar in het eindresultaat is geen verschil meer te zien met het oorspronkelijke aardewerk. Alle nieuw aangezette stukjes worden gedateerd. Wij willen niet aan geschiedvervalsing doen, maar gewoon het beeld completeren.'

In de krappe 'restaurantie-showroom', waar restauratietechnieken en foto-albums alle mogelijkheden laten zien, is een groot blauw tegeltableau op de vloer uitgelegd. Lieverdink, vol bewondering: 'Dit komt uit het gebouw van het *Fries Rundvee Syndicaat* in Leeuwarden. Het gebouw wordt gesloopt en men heeft ons gevraagd de tableaus te verwijderen en vervolgens te restaureren. De betegeling omvat bij elkaar zo'n 80 vierkante meter tegeloppervlak met daarin zeven tableaus, destijds bij Tichelaar vervaardigd. De betegeling is volstrekt eenmalig en past ook perfect in het FRS-gebouw. De architect heeft het destijds waarschijnlijk al op zijn tekenafel uitgewerkt. Het Landbouwmuseum is er inmiddels in geïnteresseerd.'

Een echte Van der Kloet

Terug nu naar het grote tegeltableau in de hal. Tichelaar kocht het in '78/'79 van een antiquair. Het was slecht gerestaureerd. Alle namaak is er onmiddellijk uitgehaald, maar op dat moment ontbrak er feitelijk teveel om er weer iets moois van te kunnen maken. Daarvoor ging men op zoek naar bronnen. Op grond van *Elseviërs Tegelboek* luidde de conclusie dat het een *Bouwmeester* moest zijn, maar in Makkum had men daarbij de nodige twijfels. Het werk toonde eerder verwantschap met het tegeltableau 'De maaltijd op het terras' van tegelbakker/plateelschilder *Van der Kloet* in het Rijksmuseum. Uit archieven van de tegelbakkerij 'De Twee Romeinen' in Amsterdam viel te achterhalen dat in 1720 zeven tegeltableaus waren vervaardigd voor het paleis *Callacio* in *Lissabon* naar etsen van *Tempesta*. Dit moest daar één van zijn. En inderdaad... Het *Royal Albert Museum* in Londen bracht met een paar foto's van de oorspronkelijke etsen licht in de zaak. 'Een hele ontdekking', zegt Lieverdink achteraf. Aan de hand van die plaatjes werken ze bij Tichelaar nu al geruime tijd aan de restauratie van het werk. Het fenomeen 'sponsoring' heeft hier intussen ook toegeslagen. Tichelaar is in overleg met het *Historisch Museum* in Amsterdam. Veel bezoekers en relaties helpen mee om deze kostbare aankoop mogelijk te maken door één of meer te restaureren tegels te sponsoren. Het beeld completeren, daar gaat het om.

'Victorie' voor de gleibakker

Door een betere beheersing van de oventechniek spelen toevallige omstandigheden in de tegelfabricage tegenwoordig geen grote rol meer. *Vroeger was dat anders. In één van zijn studies over Friese majolica beschrijft Nanne Ottema het ovendeel op een tegeltableau-afbeelding van de Bolswarder gleibakkerij als volgt: 'Begonnen werd met matig 'cleijn vuur' te stoken, allengs werd de hitte verhoogd om daarna weer gaandeweg verminderd te worden. In het geheel duurde dat circa 40 uur. Elk jaar werden op deze manier een 30 à 40-tal ovens vol afgestookt. Op onze afbeelding zien wij den stoker vóór den oven het vuur onderhouden. Dit gebeurde met hout, dat te Makkum uit het nabij zijnde Gaasterland werd betrokken,*

doch te Harlingen gemakkelijk door import uit de Oostzee werd verkregen. Een drietal jongens zien wij den stoker helpen door hout aan te dragen, doch bovendien is er nog een jongen, die hem helpt en dien wij op de 1e verdieping vóór den oven zien staan. 'Deze jongen controleert de werking van het vuur en roept den stoker beneden telkens zijn bevinding toe. De vlammen van het hout gaan door den met de tegels en schotelgoed gevulden oven en zijn voor den jongen boven zichtbaar. De stoker regelt zijn vuur naar de door zijn helper toegeroepen bevindingen, door de blokken hout daar te werpen, waar er het meest behoefte aan is. 'Zoodra een regelmatige verdeling van het vuur door den geheelen oven verkregen is, ziet de jongen de vlammen uit alle negen gaten boven den oven opstijgen en roept hij naar beneden 'victorie'.'

EVERHARD JANS

De oude Utrechtse kelders en 'aartsvijand vocht'

Bij het wandelen door de fraai ingerichte onderaardse kelders van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent (Nieuwe Gracht 63) in Utrecht, is men zich van geen onraad bewust. De bezoekers bewonderen de religieuze kunst, vaak opgesteld in wandnissen, en gaan rustig hun gang in dit boeiende museum. Toch is het zo, (drs. ing. D. J. de Vries van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vertelde me dit) dat, als men bij wijze van spreken een spijker in de muur zou slaan, het water in een dikke straal naar binnen zou spuiten. Deze museumkelders staan onder druk van het uiteraard hoger staande water in de Utrechtse grachten.

Restauratiedeskundige Corneille F. Janssen spreekt dan ook in zijn nog steeds actuele standaardwerk 'Behoud en herstel'/Restauratietechnieken en monumentenzorg (Haarlem 1980) terecht over 'aartsvijand vocht', en wijdt hieraan een instructief hoofdstuk.

Vochtschade

Temperatuurverschillen binnen en buiten gebouwen vormen een van de oorzaken van vochtschade.

In woon- en werkruimtes is de afgifte van waterdamp door het menselijk lichaam, en door koken, wassen, baden etc. groot. Een bepaald percentage waterdamp in de lucht bepaalt dan de relatieve vochtigheidsgraad.

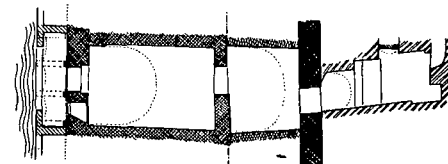
Condensatie noemt men het door temperatuurdaling verkregen vocht.

Nico Lardenoye schrijft: 'Condensvorming kan overal in en aan bouwstoffen voorkomen, waar relatief warmere waterdamp uit warmere delen plotseling afgekoeld wordt. Een typisch voorbeeld hiervan is de druppelvorming aan de binnenzijde van vensterglas in de winter. Datzelfde proces speelt zich ook af aan de binnenzijde van slecht geïsoleerde binnenwanden. In dit geval spreekt men van condensvorming aan de binnenoppervlakte.'

De werfkelders van Utrecht

Al in 1986 stelde *W. P. Chr. van Willigenburg*, als wethouder o.a. ook belast met de monumentenzorg, in dit tijdschrift vast: 'De werven en de werfkelders zijn uniek in de

Donkere Gaard 9 te Utrecht. Doorsnede door het huis met schematische aanduiding van de middeleeuwse houten voor- en achtergevel. (boven) (tekening A. F. E. Kipp).

Plattegrond van de kelders onder en voor het huis Donkere Gaard 9 (tekening A. F. E. Kipp).

